

De Zwemers en Janses van Oostkapelle (I)

Maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen op het Walcherse platteland

– door Jan Zwemer –

Transparant 7.1 (1996) 22-24

Een man gaat door de Dorpsstraat van Oostkapelle. Rechtop gaat hij, af en toe een woord. Mensen fluisteren of groeten hem en het jongetje dat voor hem gaat. Iedereen weet het: Eine Zwemer is blind. Een ernstige ziekte heeft zijn hoofd aangetast en hij lijdt hevige pijn. Toch komt hij op straat, geleid door het jongetje met de krullen, de oudste zoon van zijn halfbroer. Aan een leren riempje leidt hij Nom Eine, niet aan de hand: dat geldt aan het eind van de jaren dertig nog als te intiem. Enkele jaren later zal (Eine) Hendrik Zwemer ook het contact met zijn dorpsgenoten verliezen. Dan ligt hij in de voorkamer van zijn huis te luisteren naar de geluiden uit de Dorpsstraat. Zijn vrouw, Wanne Janse, zorgt er voor dat de kinderen die met familiebezoek meekomen, niet te veel lawaai maken. Daar kwam Nom Eine niet meer tegen. Zijn plaats in de ouderlingenbank op het Weeltje, in de kerk van de Gereformeerde Gemeente, is allang onbezet. Op het gemeentehuis vergadert men zonder het SGP-raadslid. In 1940 overlijdt kleermaker Zwemer, 53 jaar oud en kinderloos.

Honderdvijftig jaar

In het boerendorp Oostkapelle behoorde Hendrik Zwemer tot de armere middenstand, zijn vrouw Wanne Janse was een timmermansdochter. Hoewel veel van hun familieleden tot de armsten onder de arbeiders behoorden, stamden ze beiden af van een gezeten boer, van wie de kleermaker de voornaam en zijn vrouw de achternaam droeg. Hun beider betovergrootvader Hendrik Janse leefde van 1757 tot 1812. De nakomelingen van één van Hendriks broers maakten in 1940 nog steeds deel uit van de rijke boerenstand van Oostkapelle. Uit de kinderen en kleinkinderen van Jan Hendrikse (1711-1788), schepen van West-Souburg, waren dus zowel de rijksten als de armsten van Oostkapelle voortgekomen. Onder hen waren leden van de Gereformeerde Gemeenten, zoals Hendrik Zwemer en Wanne Janse en hun verwanten, maar ook steunpilaren van de Hervormde Kerk zoals de grote boeren Krijn Janse en Krijn Poppe.

Door het volgen van deze twee families over ruim honderdvijftig jaren krijgen we een goed beeld van de maatschappelijke ontwikkelingen die in de negentiende eeuw op het Zeeuwse platteland plaatsvonden en van enkele religieuze kenmerken van het eiland Walcheren. Oostkapelle was een dorp dat van de landbouw leefde zoals vele Zeeuwse dorpen, maar in het dorpsleven speelden er naast de boeren ook de ‘heren’ een rol. Deze telgen uit Middelburgse koopmans- en regentenfamilies hadden aan de Walcherse Noordkust in de achttiende eeuw hun buitenplaatsen laten bouwen en bossen aanleggen. De verschillende rol van deze twee ‘standen’ zien we in het verhaal dat volgt af en toe terug. Bovendien kwamen uit de families Zwemer en Janse, waarvan gezegd werd dat ze van Hugenoten afstamden, predikanten en publicisten voort. Adriaan Zwemer, David Janse en Antheunis Janse werden gedoopt in de Hervormde Kerk van Oostkapelle, maar geen van drieën bleef in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Adriaan Zwemer en zijn zoons dienden in de Reformed Church of America, David Janse in de ledeboeriaanse gemeenten (de latere Gereformeerde Gemeenten), hoofdonderwijzer Antheunis Janse tenslotte werd een vooraanstaand publicist in de kringen van de Gereformeerde Kerken. Ondanks deze verschillende bestemming hadden ze veel gemeen. Hun afkomst lijkt hen te hebben gevormd tot orthodoxe christenen met een praktische inslag,

eerder getuigend dan geneigd tot zelfonderzoek. Met deze ‘praktische orthodoxie’ vertegenwoordigden zij misschien vooral de Zeeuwse inbreng in hun respectievelijke geloofsgemeenschappen. Met name van Walcheren is bekend dat het een doorgaande lijn te zien geeft in de vroomheid van de bevolking, rechtstreeks van de eerste (praktische) fase van de Nadere Reformatie tot de negentiende eeuw.¹ Wellicht was dit kenmerk mede te danken aan de Hugenoten die zich na 1685 in ruime mate op het eiland vestigden. De belezenheid en de kritische, open instelling die veel leden van de twee Oostkappelse families kenmerkt, waren in vorige generaties eveneens aanwezig. Gold die kritiek eerst het modernisme, later botste zij ook met bepaalde bevindelijke onderstromen.

Hugenoten?

Dat de Janses en de Zwemers afstamden van Hugenoten, gevluchte Franse Protestanten, staat niet voor honderd procent vast.² De informatie daarover is gebaseerd op mondelinge overlevering. Rond 1900 noteerde de predikant David Janse: “Van Vaders zijde ben ik uit den Franschen bloede, door vluchten om des geloofs wille, waarschijnlijk met de opheffing van het Edict van Nantes omstreeks het jaar 1685 en op dien tijd te Vlissingen aangekomen. De oorspronkelijke naam werd uitgesproken Raimsté (...). Deze gevluchte voorvader heeft één zoon gehad en werd genoemd Jan Hendriksz. Deze gewon elf kinderen en bracht de toenaam zijner kinderen op zijn voornaam. (...) Van toen af is de naam Janse tot heden toe in het eiland Walcheren en elders verspreid.”

[23] Jan Hendrikse (1711-1788) had inderdaad elf kinderen. Zijn vader Hendrik Cornelisse had echter nog meer zoons van wie er in elk geval twee kinderen kregen, die dus niet ‘Janse’ heetten. Een zuster die in 1741 te Kapelle trouwde met Cornelis Ossewaarde, gebruikte meermalen de naam Remstee. In die jaren woonden er Remstee’s in Goes, Nisse en Oudelande. In Walcheren kwam de naam verder sporadisch voor.³

Of ook de familie Zwemer van Hugenootse afkomst is, is minder zeker. Er zijn verschillende families van die naam in Zeeland geweest, waarvan de onderlinge relatie niet vaststaat. De rijkste van die families, die zich vanuit Colijnsplaat naar Duiveland verbreedde, gaat terug op een voorvader uit Bassevelde in Oost-Vlaanderen. De Walcherse Zwemers staan waarschijnlijk geheel los van deze familie. Adriaan Zwemer noteerde (net als David Janse kort voor 1900) over hun afkomst het volgende. Zijn vader en grootvader hadden hem altijd verteld dat ‘in de tijd van de vervolgingen’ na de herroeping van het Edict van Nantes, drie broers Frankrijk waren ontvlucht die zich na aankomst in Nederland Zwemer zouden noemen. Eén van hen zou in Noord-Holland gebleven zijn, één zou naar Schouwen gegaan zijn en de derde naar Walcheren.⁴

Inderdaad spreken de oudste genealogische bronnen over drie broers (en een zuster die tussen 1660 en 1680 geboren moeten zijn. Twee van de broers, Christiaan en Adriaan, woonden op Walcheren. De laatste was volgens de overlevering in Nederland geboren en was de grootvader van Christiaan Zwemer, die de overlevering aan zijn kleinzoon doorgaf. De overlevering, die Christiaan Zwemer tussen 1760 en 1770 voor het eerst verteld moet zijn, ging over feiten die toen al minstens driekwart eeuw oud waren. Maar er was slechts één

¹ Mededeling dr. C. Dekker te Utrecht.

² Dat is wel het geval voor de tweede vrouw van Jan Hendrikse, Jerina Labruyère, de moeder van Hendrik, Isaac en Cornelis Janse. Haar grootvader Michel de La Bruiere kwam uit Hémin-Liétard in Artois.

³ Een dochter van Jan Hendrikse noemde zich in haar testament Cornelia Janse Remstee en haar vader Jan Hendrikse Remstee, maar Jan zelf die te Souburg twee boerderijen bezat en schepen was, tekende met ‘Jan Heinderikse’. Manuscript familiegeschiedenis ‘Janse-Remstee’.

⁴ A. Zwemer, *Genealogy and history of the Zwemer-Boon family* (Harrisburg 1923) 13-16; Van een geëmigreerde Zaandammer vernam A. Zwemer dat in de Zaanstreek in de jaren 1840 nog verschillende Zwemers woonden. Brief van A. Zwemer, december 1849, aan M. Boon te Ter Buttinge, opgenomen als “Een merkwaardig itinerarium”, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (1920), 303-323.

tussenpersoon, Christiaans vader Jacob Zwemer (1719), zodat de overlevering niet zomaar verworpen kan worden. Zij blijft echter onzeker.

Jacob Zwemer en Neeltje Janse en hun tijdgenoten

Van deze Jacob Zwemer sr. weten we dat hij tuinder was op 'De Bruinvis' benoorden Middelburg en dat hij een vurig belijder was van de Gereformeerde godsdienst.⁵ Ook Jan Hendrikse Remsté beleed die leer. Net als zijn broer Dirk maakte hij deel uit van de kerkeraad van West-Souburg. Tegen de gewoonte in waren ze beiden maar één termijn diaken (in plaats van twee) voor ze als ouderling gekozen worden. Kwam die voorrang misschien voort uit hun gegoede positie? Jan was daarna vijf, Dirk drie termijnen ouderling.⁶ Ook Jan's zoons Jacob, Isaac, Hendrik en Cornelis maakten deel uit van kerkeraden, zoals in de achttiende eeuw de meeste (mannelijke) trouwe kerkgangers met enig inkomen Deze kerkeraad moet in elk geval op het gebied van de tucht tekortkomingen hebben vertnd. De bevindelijke Adriaan van de Roestijne, lidmaat te West-Souburg, verweet zijn kerkeraad niet alleen 'ongodsdienstigheid' en 'onverschilligheid', maar ook kapittelde hij de 'weelde, hoogmoed, en dertelheid' van vele gemeenteliden.

Vanaf 1784 vestigden nakomelingen van Jan Hendrikse Remsté zich in Oostkapelle. Jan's zoon Hendrik (1757) trouwde erin dat jaar met Maatje Geldof. Hij boerde op 'Klein Middenhof' aan de weg naar Serooskerke en werd het jaar na zijn komst al op 'dubbeltal' gezet voor de keuze van diakenen in de Hervormde gemeente. In 1788 werd hij voor tweejaar tot diaken gekozen. In de twintig jaar nadien werd hij door drie jongere neefs naar Oostkapelle gevolgd. Jan (1770) en Laurens Janse (1772), zoons van zijn broer Isaac,⁷ trouwden met boerendochters en boerden voortaan vlak bij hun oom op de hofsteden 'De Groote Geere' en 'Plantlust'. In 1799, vier jaar na zijn komst, werd Laurens diaken in de Hervormde gemeente, in 1806 ouderling. Ook zijn broer Jan zou tot dat ambt gekozen worden, al was dat 23 jaar later. De derde broer die nakomelingen op Oostkapelle had, was Cornelis (1754). landbouwer onder Souburg. Zijn zoon [24] Jan Janse (1786) kocht bij zijn huwelijk met een dochter van de burgemeester van Grijskerke in 1813 de boerderij van de pas gcsloopte buitenplaats 'Groot Middenhof', niet ver van zijn oom en neefs. Een andere zoon, David Janse (1797), trouwde in 1825 of '26 met Maatje de Kahn.⁸

Zo waren er vier neven Janse op Oostkapelle komen wonen na hun oom Hendrik: Laurens en Jan Isaaczoon en David en Jan Corneliszoon. Vooral de laatste was in goeden doen en misschien was het daarom dat hij met zijn familie uit vorige generaties werd geassocieerd: Jan Janse, de boer van Groot Middenhof, werd nog bij zijn overlijden in 1862 in de bevolkingsregisters van Oostkapelle Hendrik Janse Czn genoemd!

In 1800, midden in de onrustige jaren van de Franse bezetting toen in de Walcherse steden steeds minder geld omging, kwam Christiaan Zwemer naar Oostkapelle. Was hij te Sint-Laurens tuinder geweest in Oostkapelle was hij wellicht winkelier; in 1810 leverde hij 'coffy en melk' aan de diakonie. Vier van zijn acht kinderen zouden te Oostkapelle in het huwelijk treden. Christiaan werd al in het jaar van zijn komst tot ouderling gekozen en enkele jaren later weer. Hij moet dus niet tot de behoeftige stand behoord hebben. Daar wijst ook het feit op dat zijn oudste zoon Jakob trouwde met één van de dochters van boer Hendrik Janse, Neeltje (1786).

Uit het gezin van Hendrik Janse was echter de welvaan en de goede sfeer geweken sinds de dood van zijn vrouw Maatje Geldof. Zijn tweede vrouw, een weduwe met kinderen,

⁵ De kerkelijke bronnen over Middelburg en omgeving gingen in 1940 verloren.

⁶ Kerkeraadnotulen West-Souburg; in de lidmatenlijst van 1756 heet Jan Hendrikse 'burgers', maar het is niet duidelijk wat dat betekent in een dorp als West-Souburg.

⁷ Isaac Janse was in 1783 jong overleden en zijn weduwe moest hun boerderij verlaten.

⁸ Zijn zoon boerde later op 'Altijd Zorg'. Mogelijk boerde ook David Janse daar reeds.

was daar mede de oorzaak van en ook de slechte tijden zullen ertoe bijgedragen hebben.⁹ Maar zijn kinderen trouwden over het algemeen in de boerenstand en zoon Jan (1794) kon hem opvolgen als boer op ‘Klein Middenhof’. Jakob Zwemer en Neeltje Janse woonden daar vlakbij op ‘De Kleine Geere’ en waren arbeider, met waarschijnlijk wat eigen land.

De Zwemers, van oorsprong minder welgesteld dan de Janses, hadden meer te lijden van de algemene malaise van de Franse Tijd en de periode die er op volgde. Eerst trof het gezin van Christiaan een grote slag toen de derde zoon Adriaan in 1812 door de soldaten van Napoleon weggehaald werd om de veldtocht naar Rusland mee te maken. Met de bajonet op de musket werd hij van achter de ploeg gehaald en met zeven anderen op een wagen naar Vlissingen gevoerd. Een brief van hem uit de omgeving van Moskou was het laatste dat zijn familie van hem vernam.¹⁰

De zelfstandige positie van hun vader en grootvader die tuinders waren, wisten de Zwemers in Oostkapelle niet te behouden. Jakob werd arbeider en twee van zijn zusters trouwden een kleermaker en een arbeider. De eerste stierf in 1825 in het kraambed; de weduwnaar verklaarde vier jaar later in behoeftige omstandigheden te verkeren.¹¹ De twee overgebleven broers van Jakob Zwemer konden echter proliteren van de aanwezigheid van de regentenfamilies in Oostkapelle. Samuel was in dienst bij zulke invloedrijke heren en werd vervolgens benoemd tot ‘gouvernementsbode’ van het Provinciebestuur in de Middelburgse Abdij, archiefbewaarder en portier.¹² Johannes Zwemer ten slotte, was bedrijfsleider op de landbouwschool die de Middelburgse heer Pieter Pous in 1815 op ‘Ter Mee’ in Oostkapelle stichtte. Hij gaf leiding aan de meer dan twintig behoeftige jongeren die er tewerkgesteld waren maar er weinig onderwijs genoten.¹³ [25]

Om de orthodoxie

Tot de ‘Franse Tijd’ lijkt het kerkelijk leven in Oostkapelle ongestoord verlopen te zijn. Ook na de aflegging van de eed van trouw in 1796 aan het nieuwe bewind door de meeste kerkeraadsleden (op twee na) was het kerkelijke leven van Oostkapelle rustig gebleven.¹⁴ Twee jaar later deed ds. Hendrik Anthony Schutte intrede, die tot 1826 in Oostkapelle zou blijven. In deze periode begon de gezangenkwesitie het dorp in verschillende partijen te delen.

Per 1 januari 1807 voerde de Zeeuwse Synode de nieuwe ‘Evangelische gezangen’ in de kerkdiensten in. Hoezeer de hogere kerkbesturen er van uitgingen dat deze gezangen aanvaard zouden worden, blijkt uit de bepaling dat men toch minstens per dienst één psalm zou blijven zingen. De kerkeraad van Oostkapelle van dat moment, met daarin onder meer Laurens Janse, had geen bezwaar. Maar alom in Nederland kwamen er tegen deze gezangen protesten, die ten dele niet orthodox waren. Ze benadrukten immers de menselijke deugd ten koste van Gods genade en de verzoenende en levend makende kracht van Christus’ lijden en opstanding. Of ze in Oostkapelle veel gezongen zijn weten we niet, maar in juni 1809 moest

⁹ Zwemer, *Genealogy*, 18; in het oorspronkelijke handschrift staat: “Bijna niets bleef ten erve over voor de kinderen der eerste vrouw.” Neeltjes zuster Elizabeth Janse trouwde met A. Duijvekot, een rijke boerenzoon, kerkvoogd en gemeenteraadslid. Hun zoon bekleedde dezelfde functies.

¹⁰ Zwemer, *Genealogy*, 17.

¹¹ Kerkeraadsnotulen Hervormde Gemeente Oostkapelle 9 januari 1829.

¹² De nakomelingen van de zusters verdwenen voor 1880 uit Oostkapelle. S. Zwemer stond in 1811 nog als dagloner te boek. Zijn enige dochter huwde dorpsarts H. Vleugels en vertrok uit Walcheren.

¹³ Zwemer, *Genealogy*, 17; Onder de vijftien ‘kweekelingen’ in 1840 bevonden zich jongelui uit Amsterdam, Rotterdam, Deventer en Hoogeveen naast Walcherse leerlingen. Pous was lid van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen.

¹⁴ Alleen had de latere schoonvader van Elizabeth Janse, Laurens Duijvekot, in 1798 bedankt voor een verkiezing als ouderling omdat hij zich daarvoor ‘beswaard’ achtte. Of deze weigering met de eed van trouw te maken had, is onduidelijk.

de Classis Walcheren haar Hervormde gemeenten aanschrijven dat per kerkdienst minstens één Evangelisch gezang verplicht was.

Deze stap terug was echter voor een deel van de Oostkappelse kerkleden niet voldoende. Alle vier op Pinksteren 1810 gekozen kerkeradsleden weigerden hun ambt te aanvaarden wanneer de gezangboeken in de kerk zouden blijven liggen, gesteund door drie zittende kerkeradsleden. Zij verklaarden “alle zeer tegen de gezangen te zijn, omdat de gemeente (gelijk zij voorgaven) daardoor zeer ontstigt wierde.” “Gelijk zij voorgaven,” noteerde de predikant, die dus betwijfelde of de zeven mannen gelijk hadden. Nadat de nieuwe ouderlingen en diakenen toch bevestigd waren, presten ze hem geen gezangen meer af te geven. Dat was in het belang van de rechtzinnigheid van de kerk en zo hield men zich aan de Synode van Dordrecht van 1618-19. “Uit vrees voor ernstige gevolgen” onder het nieuwe bewind dat de orthodoxie niet zo gunstig gezind was, gaf Schutte aan deze druk niet toe. Toen de kerkeradsleden daarop de gezangboeken uit de kerk weghaalden, stelde de classis de rechterlijke macht in werking; zes kerkeradsleden werden door de baljuw van Veere gevangen gezet. Nadat ze zich ‘onderworpen’ hadden, kwamen ze vrij, maar ze bleven uit de kerkdiensten weg. Van november 1810 tot juli 1811 zat Schutte de kerkeradsvergaderingen voor met alleen de hem trouwe broeders Willem Verhage en Pieter Wondergem. Beiden kregen in december 1810 een zetel in de door het nieuwe bewind ingestelde gemeenteraad van Oostkapelle.

Later werd de kerkeraad weer aan gevuld en na de terugkeer van het oude bewind in 1814 bleek er continuïteit met de periode onder Frans bestuur. De zeven rebellen keerden niet terug en in 1817 zaten Wondergem en Verhage weer in de kerkeraad.¹⁵ Of was de verandering zo ingrijpend geweest dat een deel van de orthodoxen voortaan niet in de kerkeraad vertegenwoordigd wilden zijn? Van de ons ‘bekende’ families kwamen in elk geval de orthodoxe Jan Janse Czn. van het Groot Middenhof in 1815 in de kerkeraad en zijn neef Jan Janse Czn. in 1829. Toen in 1826 ds. Schutte met emeritaat ging, kostte het meer dan een jaar om een nieuwe predikant te vinden. Het werd ds. Johannes Wilhelmus Adrianus Greve die tot 1866 zou blijven. Waarschijnlijk was hij minder orthodox dan zijn voorganger. Zijn intredetekst, Romeinen 6:4, paste (losgemaakt van de context) uitstekend bij de ‘Groninger School’, de destijds overheersende richting in de theologie. Deze richting beklemtoonde het volgen van Christus als een soort opvoedend ideaal en sprak niet van persoonlijke bekering en Christus’ plaatsvervangende voor zondige mensen.

Misschien was de komst van Greve beïnvloed door de heren van de Oostkappelse buitenplaatsen, die in het algemeen de heersende richting in de Hervormde kerk steunden en zich weinig aan geloofsvragen gelegen lieten liggen.¹⁶ Na de Restauratie was immers weer ingevoerd dat de vertegenwoordiger van de ambachtsheer de vergaderingen waar een predikant beroepen werd, zou bijwonen. Van in elk geval één van de kerkeradsleden van dat moment, Arend de Kam, is bekend dat hij van de heren afhankelijk was en goede vrienden met hen wilde blijven. Bij andere Oostkappelaars viel ds. Greve’s prediking echter tegen. Er zijn weinig rechtstreekse getuigenissen daarvan, maar het geeft toch te denken dat Jan Janse Isaaczn. van ‘De Groote Geere’ in 1830 en Jan Wondergem in 1834 afzagen van het ouderlingschap waarvoor ze gekozen waren. Wondergem had er zelfs een boete van f 25,- (‘uitkoop’) voor over om de functie niet te hoeven bekleden. In datzelfde jaar kwam in heel Nederland de Afscheiding op gang en in navolging van die beweging zegde de arme bosarbeider Boudewijn Schreijenberg, in dienst bij de heer van ‘Overduin’, in september 1836 als eerste in Oostkapelle zijn lidmaatschap van de Hervormde Kerk op. Daarmee was hij de eerste afgescheiden arbeider op het eiland Walcheren.

¹⁵ Kerkeradsnotulen Hervormde gemeente Oostkapelle, 3 december 1806, 30 juni 1809, 30 juni 1810, 6 juli 1810, 5 juli 1811, 4 juni 1815 en 27 mei 1817.

¹⁶ Handschrift door Jan Vader berustende bij J. Roose te Koudekerke, 47a.

Van Boudewijn was bekend dat hij zelfs zijn eigen werkgever op zijn geloofsleven durfde aanspreken – maar juist de heren van de buitens verwaardigden zich hierover geen drukte te maken. Zij waren liberaal op ideologisch gebied: geloofszaken moest ieder voor zich uitzoeken. Daarom werd ‘Bouwentje’ niet onheus behandeld, zoals sommige van zijn mede-afgescheidenen. Wel werd hij soms in het dorp gescholden voor ‘schijnheilige knikker’ [26] “Ze bin nie wiesder (wijzer)”, was dan zijn commentaar. “En een zondige ziele leert er nederigheid deur. Me bin zo diep afhankelijk, weet je.”¹⁷ Bouwentje hoorde blijkbaar bij de bevindelijke richting onder de afgescheidenen die niet alleen voor de persoonlijke bekering aandacht vroegen, maar ook voor de (dikwijls lange) bekeringsweg en de blijvende neiging ten kwade van de christen, zich uitend in wisselende stemmingen en een veelvuldig beleden nederigheid.

Predikanten en zendelingen

De behoefte aan een werkelijk persoonlijk geloof, de vergeving van de zonden op grond van het lijden en de opstanding van Jezus, werd ook door Neeltje Janse aan haar kinderen doorgegeven. Dat het gezin van Neeltje en Jakob Zwemer even bevindelijk was als Schreijenberg lijkt niet waarschijnlijk. Uit de jeugdherinneringen van hun jongste zoon Adriaan (1823) blijkt dat althans niet. De boeken die zij in huis hadden wijzen evenmin in die richting; misschien enigszins “Der zielen zelfstrijd en overwinning over haar zelve” van Richard Sibbes, maar zeker niet de *Pelgrimsreis* van John Bunyan, *Een strijdende heilige in de wapenen tegen satan* van de Voetiaan Henricus de Frein en *Christus in de christen en de christen in Christus*.¹⁸

Hoe weinig de prediking van ds. Greve bij de behoeften van deze orthodoxe mensen aansloot, werd pijnlijk duidelijk bij de begrafenis van Neeltje Janse in de eerste dagen van februari 1838. Meer dan veertig jaar later herinnerde Adriaan Zwemer zich die dag als volgt:

Nog schijn ik te wachten op ‘t troostende woord,
Dat toch van geen spreker of vriend werd gehoord.
De herder der kudde? – Hij leidde ze, maar
Op heuvels van deugd. – Doch om bij de baar
Te troosten, met troost dien de Trooster ons biedt;
Hij, vreemd van dat leven, hij kende dat niet.¹⁹

Datzelfde jaar nog moest Adriaan een zelfde ontgoocheling meemaken toen ook zijn vader overleed en door ds. Greve begraven werd. Adriaans broer Christiaan, twee jaar eerder getrouwd en landarbeider, ging wonen op ‘De Kleine Geere’. De broers Adriaan en Hendrik vertrokken naar de dorpskom waar ze een kleermakerij begonnen. Hendrik trouwde in hetzelfde jaar met een dochter van het kerkeraadslid Abraham Abrahamse. Waarschijnlijk om die reden bracht hij het enkele jaren later tot de post van notabel in de Hervormde gemeente. Maar Adriaan, die de woorden en het geloofsleven van zijn moeder niet vergeten kon, kreeg het vaak aan de stok met zijn schoonzuster bij wie hij inwoonde. Catharina Abrahamse ging niet ter kerke en spotte met de ‘Nieuwlichters’ (de afgescheidenen) en Adriaans lectuur van de ‘oude schrijvers’.

Onder de prediking van de afgescheiden predikanten in Middelburg, met name ds. Cornelis van der Meulen die altijd wees op “het kinderlijk steunen op de beloften Gods in

¹⁷ Ibidem, 47 en 47a.

¹⁸ Zwemer, *Genealogy*, 21, 22; De auteur van het laatste boek is onbekend; het voorlaatste noemt Zwemer ‘een lange verhandeling over Efeze 6: 10-18’. Dat het hier het werk van De Frein betreft is (volgens mededeling van F.A. van Lieburg) waarschijnlijker dan de andere mogelijkheid: *De gansche wapenrustinge Gods of de geestelijke krijgsman* van de ernstige coccejaan Henricus Groenewegen.

¹⁹ A. Zwemer, *Hartestemming en Leering. Gedichten* (Grand Rapids 1887) 213.

Christus”, kwam hij ten lotte tot geloofszekerheid. Na zijn militaire dienst werd Adriaan Zwemer ambtenaar bij het innen van de belastingen en invoerrechten in Oostkapelle. Bij het aanvaarden van die functie stond burgemeester mr. W.C.M. de Jonge van Ellemeet, de werkgever van Boudewijn Schreijenberg, borg voor Adriaan. Deze stond heel wat minder vijandig tegenover de orthodoxie dan zijn voorganger als burgemeester. Met deze, Hendrik Holle, de zoon van de vorige schout, had Adriaan kennisgemaakt na het overlijden van zijn ouders in 1838. Holle had voorgesteld de opvoeding van de jongen op zich te nemen en een goede opleiding te betalen zodat hij zou kunnen opklimmen tot een mooie positie. Adriaan had geweigerd wegens de antigodsdienstige instelling van Holle.²⁰

In zijn vrije uren tussen en na het belasting innen schreef Adriaan de ‘Kananese Spraakkunst’, een verhandeling tegen het modernisme in de Hervormde Kerk.²¹ Van die Kerk had hij formeel afscheid genomen in 1845, toen hij in Middelburg belijdenis deed in de afgescheiden gemeente. Drie jaar later hoorde Adriaan daar dat de afgescheiden predikant Hendrik George Klijn naar een gemeente in Michigan zou vertrekken en dat de broers en zusters Boon van Ter Buttinge met hem mee zouden gaan. Adriaan kende hen van de zondagse wandeling naar de kerk in Middelburg en de jongste dochter Catharina had zijn hart gestolen. Ondanks het bestaan van plannen om Adriaan een beurs te geven voor theologische studie in Kampen, besloten Adriaan en Catharina te emigreren. Ook toen de broers en zussen Boon uiteindelijk toch in de smidse van Ter Buttinge bleven, hielden de twee als enigen vast aan het plan. De 21^e juni 1849 vertrokken ze naar Rotterdam om aan boord te gaan van de Leyla die hen naar New York en een ongewisse toekomst zou voeren.²²

Adriaan Zwemer en Catharina Boon trouwden in september 1849 in Rochester in de staat New York. In de wildernis van Michigan, waar Klijn naar toe trok, zou voor een kleermaker niet genoeg werk zijn, was hen voorspeld. In de snel groeiende boom-town Rochester werd hij behangervan beroep en was hij betrokken bij de oprichting van een gemeente van de Dutch Reformed Church, de Amerikaanse tegenhanger van de Nederlandse Hervormde Kerk. Zoals hij in Nederland de kinderen van zijn broer Hendrik over het geloofonderwezen had, zo mocht hij nu als ouderling de kinderen van de gemeente catechisatieles geven. Op advies van predikanten uit de omgeving en de eveneens van oorsprong afgescheiden ds. Van Raalte werd Adriaan Zwemer in 1855 toegelaten tot de predikantenopleiding in Holland, Michigan.

Armoede en ontbering, ziekte en kou begeleidden Adriaan en zijn gezin tijdens deze studieperiode, maar in april 1858 kon ds. Zwemer in zijn eigen gemeente Vriesland zijn eerste preek houden. Vele preken en gemeenten volgden voor Adriaan in 1898 zijn jeugdherinneringen aan het papier toevertrouwde. Een groot aantal gedichten waren van zijn hand verschenen in het blad *De Hope* van de Nederlandse kerken in Amerika. Daarin liet Adriaan Zwemer zich kennen als een voorstander van een praktisch christendom, wars van kerkpolitiek en partijschap:

“Zoo na gelijk is kerkenijver
Aan ijver voor Gods zaak en woord.
Dat slechts aan Hem die 't hart kan kennen.
Het oordeel tusschen beiden hoort.”

“Ons leven telt bij daden, niet bij dagen. (...)
(Hoe) lang of kort van (..) leven: Hij leeft meest

²⁰ Zwemer, *Genealogy*, 20-23; F. Staal Pz, *De apostel van Zeeland. Uit de dagen de Afscheiding* (Bruinisse z.j.) 50, 154.

²¹ Adriaan gaf deze allegorische verhandeling in tien hoofdstukken (en 200 blz.) aan de afgescheiden predikant ds. De Waal die het wilde publiceren. Sindsdien is het handschrift onvindbaar.

²² Zwemer, *Genealogy*, 24-28.

Die 't edelst denkt en voelt; wiens werken teek'nen
Dat hij zijn naaste mint, en Gode vreest.”

“Eenmaal zullen alle kerken / Samen één gemeente
Zijn;
Dan zal al der vromen werken / Bouwen en geen
breken zijn.”

De mogelijkheden van zijn nieuwe vaderland zag Adriaan als een gave Gods en hij moet er de afwezigheid van hoge heren, rijke schouten en scherpe standsverschillen hoog gewaardeerd hebben:

“Zonder scheidingsmuur tusschen de standen,
Zijn wij één, klein en groot;
En voor arbeid is brood;
En steeds arbeid voor willige handen.”

[27] In zijn eigen leven had hij het ondervonden; “Wat zwak en veracht is neemt God in zijn hand, om Zijn macht te doen zien op de aarde.”²³ Wat in Adriaan ontwaakt was, zou immers zijn vervolg krijgen in latere generaties. Zijn zoon James (Jakob) werd een toonaangevend predikant in Michigan; zoon Frederik werd een rondreizend evangelist op de prairies van Dakota die zich thuisvoelde in de ontberingen van het buitenleven. Zoon Peter en kleinzoon Theodore lieten hun leven als zendeling, aangetast door het klimaat van Oman en de ziekten van India.

Na Adriaan Zwemer, die in 1909 overleed, onderhield zijn bekendste zoon Samuel tot rond 1950 de contacten met de achtergebleven familie in Oostkapelle. Samuel was zendeling in Aden en ontwikkelde zich tot de bekendste zendingswetenschapper van het begin van de twintigste eeuw, mede door zijn enorme kennis van de islam. In de jaren 1920 bezocht hij de eenvoudige arbeiderswoning van Jan Zwemer en de kleermakerij van Hendrik in Oostkapelle en sloeg hij een blik in de bedstee in Ter Buttinge waar zijn moeder geboren was. Bij die gelegenheid moest hij hetzelfde constateren als wat zijn vader Adriaan in 1879 bij een bezoek aan zijn familie in Oostkapelle had waargenomen: de Zwemers verdienden hun dagelijks brood, maar waren “perplexed by poverty” – door armoede verlamd.”²⁴

Kleermakers en landarbeiders

Het landbezit van arbeiders en kleine boertjes was op Walcheren in de Franse Tijd toegenomen toen de grote boeren gingen lijden onder de beperking van de uitvoer. Na 1814 keerde de welvaart van de achttiende eeuw niet terug en vanaf 1820 leden de Walcherse arbeiders gebrek door dalende lonen waardoor ze gedwongen werden om hun land te verkopen. De boerenwerkgevers zorgden ook minder dan voor de Franse Tijd voor hun arbeiders en zo begon de bevolking steeds duidelijker verdeeld te raken in rijken en armen, een ontwikkeling die in de tweede helft van de eeuw zou uitlopen op de dominantie van een beperkt aantal grote boeren over de plaatselijke samenleving. Vooral arbeiders leden in de jaren veertig hevig door de aardappelziekte: verschrikkelijke hongerejaren waarvan oude mensen rond 1890 nog met huiver vertelden. Pas toen op den duur de graanprijzen daalden – een ongeluk voor de boeren – konden zij hun maag vullen met koeken van gerstemeel.

²³ Zwemer, *Genealogy*, 48-62; De gedichten komen uit A. Zwemer, *Hartestemming*, resp. 22, 101, 77, 40 en 11; In Rochester woonden in 1849 verder nog de Oostkappelaars P. Goosen en J. en W. Zeeveld. Verder nog elf met name genoemde families uit Walcheren, brief van A. Zwemer, december 1849 aan M. Boon.

²⁴ Zwemer, *Genealogy*, 10, 71-83; In het oorspronkelijke handschrift staat: “met bezuiniging en blijvende bezorgdheid”.

Toen na 1849 het ergste leed geleden was, verbeterde de loonsituatie van de arbeiders niet. Zelfs niet of nauwelijks tijdens de goede jaren die de boeren van 1857 tot 1876 beleefden. Maar het derde kwart van de eeuw was toch minder slecht dan de rest van de negentiende eeuw.²⁵

De hongerejaren van de aardappelziekte moeten ook invloed gehad hebben op de kindersterfte. Zo overleden op 'De Kleine Geere' in het gezin van Christiaan Zwemer in 1845 twee zontjes. In de kleermakerij overleden eveneens heel jonge kinderen en ook de vrouw van Hendrik en later ook zijn tweede vrouw – voor zoon Abraham Zwemer een reden om thuis te blijven en zelf niet te trouwen. Hij trouwde pas in 1886 op 43-jarige leeftijd en overleed zeven jaar later. Samen met zijn vader dreef hij vanaf 1851 het Oostkappelse hulpkantoor der posterijen naast de kleermakerszaak.²⁶ Twee van de drie andere Zwemers in Oostkapelle (twee neefs en een achterneef) bleven ongehuwd, en ook Jakob Zwemer (1836) trouwde laat. In weerwil van zijn enorme lichaamskracht overleed ook hij betrekkelijk jong, 55 jaar oud.²⁷ Dankzij een uitkering van zijn werkgever H.F. Lantsheer, de heer van de buitenplaats 'Zee-duin', bleef zijn weduwe de ergste armoede bespaard en konden zijn kinderen de lagere school volledig doorlopen. De 'heren' stonden over het algemeen gunstiger bekend dan de grote boeren, die liberaal dachten en handelden. Een deel van hen had in de eerste helft van de negentiende eeuw hun buitenplaatsen aan boeren moeten verkopen. Dat gebeurde bijvoorbeeld met de 'kweekschool' op 'Ter Mee', waar de laatste leerling in 1849 vertrok.

Het was overigens de aantrekkingskracht van de overgebleven buitenplaatsen die Oostkapelle (en Domburg) in de eerste helft van de eeuw nog voor een terugloop in de bevolking bewaard had. Regelmatig vestigden er zich tuinders, hoveniers en koetsiers met hun gezinnen. Zij en ook andere nieuwkomers waren vooral aikomstig uit de Walcherse steden en de dorpen daarbij (Koudekerke en Souburg) waar in de handel en scheepvaart (en op de buitenplaatsen dáár) steeds minder werk te vinden was. Niet zelden vinden we Franse namen onder deze families, waarvan de Zwemers feitelijk een vroege vertegenwoordiger waren.²⁸ Behalve Jakob Zwemer werkten ook minstens twee van de verarmde Janses op de buitenplaatsen.

Niet alleen de Zwemers, ook een deel van de Janses verarmde immers onder invloed van de economische en mamschappelijke ontwikkelingen. Hoe dat proces zich voltrok, zien we in de tweede en laatste aflevering van dit artikel. Daarin blijkt ook, dat juist van de rijkere tak van de Janses veel bekend gebleven is over hun geloofsleven. We ontmoeten de bevindelijke David en de minder bevindelijke Antheunis Janse, die elk op hun manier toch weer de familietraditie van openheid en belezenheid vertegenwoordigen.

© Jan Zemer / *Transparant* (1996)

Dit artikel is OCR-gescand en kan daarom tiepfaukje bevatten

²⁵ A. Geschiere, *Het leven van den Walcherschen boer gedurende de laatste twee eeuwen* (Bruinisse 1932) 46, 65; M.A. Geuze, "Armoede en aanvullende werkgelegenheid in de vorige eeuw," *Zeeuws Tijdschrift* 8 (1958) 128-133; Handschrift Jan Vader, 46, 47 en 47a.

²⁶ Toen Adriaan Zwemer in 1849 emigreerde nam zijn broer Hendrik het ontvangerschap te Oostkapelle van hem over. wat hem een wat ruimer inkomen bezorgde.

²⁷ Achterneef Christiaan Zwemer Johzn. werd maar 52 jaar. Een neef Jakob Czn., verhuisde naar Aagtekerke; van twee andere neefs, geboren in 1853 en '55, is verder niets bekend. Wellicht stierven ook zij jong.

²⁸ Verschillende Zwemers vonden een huwelijkspartner uit deze families.